
FILMOVOSŤ V ŽIVOTOPISNOM ROMÁNE

TIBOR ŽILKA

FILMINESS IN A BIOGRAPHICAL NOVEL

The study is focused on the identification of artistic and aesthetic values of the biographical novel *Gen. M. R. Štefánik* (2018) written by Mariana Čengel Solčanská. The author is a well-known director of several successful movies such as *Únos* (*Kidnapping*, 2017) and *Sviňa* (*Scumbag*, 2019). In her novel about an important Slovak politician and astronomer, she was also able to apply the strategies distinctive for film art. The novel is characterized by increased drama and a constant alternation of mini-stories, ending with a point. These features of the prose text are reminiscent of editing and montage from film art, which makes the novel an excellent reading. The narrator of the story also helps – the entire story of Štefánik's life is told by Eduard Beneš, the future president of Czechoslovakia. This way, the author significantly shifted the plot to a fictitious position.

Keywords: biographical novel, director, narrator, film editing, film montage, mini-story, general, fictional interview

V súčasnej slovenskej literatúre vznikajú životopisné romány akoby na bežiacom páse. Možno tu uviesť iba tie, ktoré sú dobrou lektúrou a majú aj umeleckú hodnotu: *Luboš Jurík: Smrť ministra (Noc pred popravou Vladimíra Clementisa)* (2011), *Alexander Dubček / Rok dlhší ako storočie* (2015), *Lubo Olach: Vavro Šrobár. Osudové prevraty 1918–1944–1948* (2017). Do tohto radu pribudol román Mariany Čengel Solčanskej *Generál M. R. Štefánik* so všetkými znakmi kvalitnej životopisnej prózy: je pútavým príbehom o jednej z najväčších postáv slovenských dejín. Román je zároveň koncentrovaný aj na spoločenské a historické pozadie doby, v ktorej sa hlavná postava výrazne presadzovala a zasahovala do priebehu dejín. Román Čengel Solčanskej je síce sústredený na život hlavnej postavy, ale dostávame

ucelený obraz aj o búrlivých časoch, ktoré nielen determinovali Štefánikov bohatý život, ale aj on sám zasahoval do ich diania v politike, vo vojenských kruhoch, ako aj vo vede ako významný astronóm. V teórii sa rozlišujú dva typy životopisného románu:

1. *Románová biografia*, ktorá je podžánrom historického románu,
2. *Román-dokument*, ktorý patrí skôr do literatúry faktu a veľmi sa blíži k životopisnej monografii, ktorá vedecké alebo aj publicistické fakty zoraduje a opisuje tak, aby u čitateľa vyvolávali zážitok, aby zážitkovosť zakódovaná do textu ako výrazová kvalita rezonovala u čitateľa (Mocná – Peterka 2004: 63). Možno povedať, že román *Generál M. R. Štefánik* patrí jednoznačne do prvej skupiny, pokiaľ ostatné spomenuté diela nesú skôr znaky románu-dokumentu.

Mariana Čengel Solčanská je predovšetkým režisérka, scenáristka, ale zároveň aj autorka románov. Jej literárna tvorba vždy súvisí aj s nakrúcaním filmov, lebo autorkine romány doteraz vždy boli základom scenárov, hoci práve román *Generál M. R. Štefánik* nie je zatiaľ sfilmovaný. Čengel Solčanská je však aj ako scenáristka spisovateľkou, lebo scenár je aj literárnym žánrom. Treba však hneď dodať, že vrcholom jej doterajšej literárnej tvorby je práve román pod názvom *Generál M. R. Štefánik* (ďalej iba *Generál*).⁽¹⁾

Čengel Solčanská študovala v rokoch 2003–2008 filmovú a televíznu réžiu na Filmovej a televíznej fakulte Vysokej školy múzických umení v Bratislave. Už v tom čase jej študentský film *Monštrancia* získal striebornú medailu (UNICA 2006 KOREA, svetová organizácia filmových a video tvorcov pod UNESCO).

Ďalej možno spomenúť jej film *Ábelov čierny pes*, ktorý získal cenu aj v Uruguaji, dokonca cenu za najlepší herecký výkon udelili hercovi Pavlovi Liškovi. Ďalšie ceny film získal v Bangladeši a v Bali (Indonézia).

Prvý celovečerný film Čengel Solčanskej *Legenda o lietajúcom Cypriánovi* (2010) prináša znovu veľa úspechov. Možno tu spomenúť udelenie ceny IGRIC 2011 pre režiséru filmu.

1 Román Mariany Čengel Solčanskej *Generál M. R. Štefánik* bol odmenený prémieou v Klube nezávislých spisovateľov spolu s románom Denisy Fulmekovej *Doktor Mráz*.

Cena za najlepšiu réžiu pre M. Č. Solčanskú bola udelená aj v Dubline za film *Únos* (2018), ale aj vo Venezuele (Five Continents International Film Festival).

Ako vidíme, o filmové ceny v jej prípade niet núdze, ale jej romány zatiaľ ocenené neboli. No aj tento deficit sa stáva minulosťou, lebo za literárne dielo *Generál* jej porota Klubu nezávislých spisovateľov navrhla udeliť prémie, ktorú autorka 18. 9. 2019 aj prevzala na slávnostnom zasadnutí KNS. Ide totiž o román, ktorý prevyšuje diela, ktoré vyšli nedávno o M. R. Štefánikovi. Myslím tu predovšetkým na román Jozefa Banáša *Prebijem sa! Štefánik* (2018), hoci aj ten bol dokonca odmenený Cenou Literárneho fondu.

Téma, ktorú Čengel Solčanská spracovala, vypovedá veľa aj o nej samotnej. Predovšetkým si zaslúži obdiv jej odvaha, ktorá je na naše pomery raritou. V roku 2017 mal premiéru jej film *Únos*, ktorý sa stal jednou z najúspešnejších snímok slovenskej kinematografie a ktorý poriadne rozvíril hladinu spoločenského a politického života. Následne sa zrušili Mečiarove amnestie, ale ako takmer nič na Slovensku, ani tento prípad nebol dotiahnutý do konca. Zdá sa, že je tu istý zámer pomaly aj režiséрку presunúť na vedľajšiu koľaj, preto treba privítať jej nový román, ktorého vznik súvisí s prípravou scenára pre film o Štefánikovi, hoci jej nebolo súdené podieľať sa na réžii tohto filmu. Takto sa dostáva na knižný trh aspoň jej kniha, ktorá má nesporné kvality. Aj v súvislosti s týmto románom možno povedať, že bola napísaná s istou dávkou odvahy, niekedy autorkine riešenia aj zámerne provokujú, ale práve vďaka tomu je dielo vzácnym prínosom pre životopisný román v slovenskom literárnom kontexte. Ide pritom o žáner, ktorý má v svetovej literatúre bohatú tradíciu. Stačí tu spomenúť iba niektorých predstaviteľov tohto žánru z literatúry 20. storočia: Nemec Emil Ludwig (Goethe, 1920, Napoleon, 1924, Lincoln, 1930, Roosvelt, 1938), Rakúšan Stefan Zweig (Romain Roland, 1920, Marie Antoinette, 1932, Erasmus, 1934) a Francúz André Maurois, ktorý je autorom mnohých životopisov významných osobností – Shelleyho (1923), Byrona (1930), A. Fleminga (1959), Balzaca (1965). Nemožno tu nespomenúť Bolesława Prusa a jeho román *Faraón* (1897). Aj z tejto enumerácie vyplýva, že témou pre vznik hodnotného životopisného románu môže byť iba výni-

močná osobnosť, značne presahujúca bežný priemer. Kvalitu umeleckého artefaktu tohto typu značne zvyšuje, ak sa v deji prelína spoločenský život hrdinu s jeho súkromím.

Ak berieme do úvahy pestrý život Štefánika, jednoznačne nám vychádza, že je vďačnou témou na literárne spracovanie, veď ide o mnohostrannú osobnosť. Bol uznávaným astronómom, diplomatom, generálom, ba aj ministrom, ktorý sa zapísal do dejín strednej Európy, ba aj Európy vcelku. Samotný román je faktografický a vyznačuje sa aj prienikmi do tajov Štefánikovho života. Na jeho tvorbe autorka pracovala od roku 2013, vcelku to vychádza na päť rokov, hoci prvé impulzy a záujem o túto osobnosť získala už v rodinnom kruhu od svojho starého otca. Pričinil sa o to dedo Gašpar Solčanský v Čakajovciach, ktorý ju medzi rečou upozornil na túto osobnosť, keď mala iba desať rokov. Prvá jej veta v doslove znie: „Román o Štefánikovi je drzý skutok, viem“ (Čengel Solčanská 2018: 365).

Ako sa premietla táto „drzosť“ do životopisného románu Čengel Solčanskej? Hlavne v tom, že vytvorila jedinečnú a originálnu umeleckú biografiu s výraznými vlastnosťami fiktívnej prózy. Fakty sú totiž vyselektované tak, aby boli východiskom pre generovanie minipríbehov, vytvárajúcich dramatický dej. Postupy, ktoré tomu dopomohli, možno aj jednotlivito vymenovať:

1. Fikciu v románe podporuje už samotná výstavba deja, ktorá je založená na mentálnom protiklade dvoch protagonistov – M. R. Štefánika a Eduarda Beneša, pričom základným inovačným zdrojom je to, že rozprávačom je E. Beneš, akoby odchádzajúci zo sveta v Sezimovom Ústí, majúci pri sebe iba svoju vernú manželku Hanu. Vo sne či v spomienkach na minulosť sem prichádza celá plejáda osobností viažucich sa na hlavnú postavu deja – na Štefánika. Vcelku z tejto fiktívnej situácie vychádza podrobný príbeh, sústredený na činnosť triumvirátu, ktorý sa najviac podieľal na vzniku Československa hlavne v období vojny, hoci aj predchádzajúce roky sú opísané výstižne, vždy s istou dávkou fantázie so zámerom zvýšenia dramatickosti. Napriek tomu, že Beneš je rozprávačom deja, z trojice strojcov nového štátu je najslabším článkom triumvirátu. Ťažisko textu sa však prenáša na dvoch protagonistov, ten tretí (Tomáš Garrigue Masaryk) je akoby v úzadí, hoci jeho zásluhy sú nesporné aj z hľadiska autorského postoja. Masaryk

však aj svojím vekom, aj svojou autoritou stál akoby nad nimi, akoby bol doslova a do písma otcom týchto dvoch spolutvorcov samostatného štátu na troskách Rakúsko-Uhorskej monarchie. Bol starší, rozvážny, ale hlavne aj mentálne zrelý na hlavu štátu – na tú úroveň E. Beneš úplne nedozrel ani vo veku, keď sa stal prezidentom. Sám hovorí o rozdieloch medzi ním a medzi Milanom slúžke Marguerite, ktorá bola tiež milenkou Štefánika: „Ja... Môj otec bol sedliak, Marguerite. Nie ako Milanov. Milanov otec bol evanjelický farár, vedeli ste to? To je veľký rozdiel, sedliak a farár, viete?“ (ibid.: 26).

2. Ďalším inovačným zdrojom prózy Čengel Solčanskej je dramatické podanie deja, ktoré je založené na skúsenostiach z filmového umenia. Román je budovaný tak, že sa rýchle striedajú zábery na jednotlivé postavy a sekvencie, pripomínajúce filmové umenie, ktoré je budované predovšetkým na strihu a montáži. Krátky minipríbeh má obyčajne výraznú pointu, ktorej predchádza udalosť plná konfliktov a dramatickosti. Dôležitú úlohu pri vypracovaní konfliktov a dramatickosti zohrávajú krátke dialógy. Táto skladba minipříbehov dej značne dynamizuje, dodáva mu napätie, ako je to známe z tých najlepších filmov. Možno tu spomenúť aj *Únos*, hoci, prirodzene, tento úspešný film so svojou témou a samotným obsahom v ničom nekorešponduje so životopisným románom o Štefánikovi. Ale samotná technika tvorby a kompozičné usporiadanie témy do umeleckej podoby pripomína postupy, ktoré sú charakteristické pre filmové umenie. Výsledkom aplikácie týchto postupov je zvýšená dynamickosť textu, pestrá paleta výrazových prostriedkov obyčajne aj na malej ploche dejovej štruktúry.

3. Vykreslenie M. R. Štefánika ako hlavného hrdinu deja. Obrazne povedané: autorka ho stiahla z výšin zmýtizovanej nedotknuteľnosti a generovala z neho človeka z mäsa a kostí. Veľkým kladom románu je, že sa v ňom prelína súkromný život so životom spoločenským, politickým, vedeckým. Charakteristickým znakom Štefánikových mentálnych daností je, že vo všetkom chcel vynikať, do čoho sa pustil, všade žal úspech, ale vždy na úkor vlastného zdravia. Nadmerný výkon podložený nevšedným talentom napokon ani nemohol skončiť inak, ako tragickou smrťou. Je priam typické,

že v románe všetky významné udalosti zo Štefánikovho života sú opísané podrobne a živo, no pád lietadla je obmedzený skôr na detaily, autorka ani neuvažuje o zostrelení lietadla, ako k tomu pristupovali niektorí fabulátori jeho nešťastného konca (Husár 2000: 149–155). Aj tu sa autorka zameriava na detaily, ako je priam zákonité vo filmovom umení: na Štefánika čaká jeho mamička a jej vnučka. Matka, ktorá nevidela svojho syna šesť rokov. Naposledy ho videla v roku 1913 na pohrebe svojho manžela, jeho otca. A naraz tragická smrť! Treba však dodať: ani keby lietadlo nehavarovalo, vzhľadom na zdravotné problémy by Štefánik už asi nemusel dlho žiť. Táto prognóza jednoznačne vyplýva zo samotnej dejovej línie románu.

Bola odvaha napísať knihu v tomto duchu, autorkin zámer vníma a kvituje čitateľ od samého začiatku. Autorskou odvahou bolo urobiť z Beneša rozprávača, ktorý neustále balansuje na hrane: občas nenávidí svojho konkurenta pre jeho mimoriadne schopnosti pri prenikaní do vyšších kruhov vo Francúzsku ako aj pri presadzovaní vlastných názorov šikovným diplomatickým manévrom, ale na druhej strane narátor si často uvedomuje, že bez Štefánika by nebolo Československa. Beneš bol totiž slabší, menej invenčný, ťažkopádnejší, ale zase dôslednejší, spoľahlivejší, aj oddanejší Masarykovi. Aj Štefánik uznával Masaryka, ale dokázal mu oponovať, najmä vo finálnej fáze zakladania nového štátu.

Autorka na svojské videnie Štefánika kladie veľký dôraz. Vkladá mu do úst mnohé výroky, ktoré vyznievajú ako aforizmy: „Vláda pre ľud nemôže byť vládou ľudu“ (Čengel Solčanská 2018: 255). Viackrát o ňom Beneš tvrdí, že nebol demokrat: „No Milan bol v srdci aristokrat, a preto nemohol mať demokratické názory“ (ibid.: 254). M. Janinovi, bývalému veliteľovi česko-slovenských légii v Rusku, hovorí o ňom Beneš: „so všetkou vážnosťou tvrdí (rozumej: Štefánik), že republika je na rozdiel od monarchie zakuklená tyrania“ (ibid.: 307). Asi nie každý historik by sa stotožnil s názorom, že Štefánik bol odporcom demokracie a že najradšej by uprednostnil monarchiu v nejakej novej podobe. Dokonca v istých prípadoch hovoril i o češtine ako o jedinom jazyku v Československu, keď bolo treba, hovoril o sebe, že je Francúz, pritom asi nikto toľko neurobil pre vznik novej republiky ako on. Pravda, to všetko súvisí s autorskou licenciou, literatúra

občas prekračuje hranice reality, načrtáva skôr reálne možný svet, než by rešpektovala otrocký diktát faktov. Platí to aj o životopisnom románe.

Zdá sa, že autorka vkladá do úst hlavnému rozprávačovi aj názory, ktoré vyznáva sama, respektíve ku ktorým sa dopracovala ako absolventka politológie vlastnými úvahami. O Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii napr. Beneš-rozprávač hovorí generálovi M. Janinovi toto: „Viete, generál, som podráždený, keď počujem hovoriť, že revolúcia v Rusku vypukla preto, aby sa chudoba mala dobre. Vypukla preto, lebo pre Prušakov bolo poslednou nádejou na odvrátenie potupnej prehry vyradiť Rusko z hry. Tá revolúcia nebola pre ruské duše, ale pre Francúzov. Čerta sa Lenin staral o svoj ľud! Staral sa o peniaze, ktoré dostal od Fridricha, aby rozvrátil cárske Rusko“ (ibid.: 277–278). K tomuto názoru sa možno dopracovať aj keď si prečítame román Alexandra Solženicyna *Lenin v Curychu* (2000). Možno Solženicynov román je menej fikčný, menej dramatický, ale v samej podstate smeruje tam, kde aj román Čengel Solčanskej pri hodnotení Leninových aktivít.

Románová biografia *Generál M. R. Štefánik* má teda svoju jasnú koncepciu, je vytvorená s mimoriadnymi invenčnými danosťami autorky a obsiahne celý život protagonistu akoby z pohľadu E. Beneša, ale aj ďalších postáv. Prirodzene, Benešove „ja“ je alteregom pre vyjadrenie vlastných predstáv autorky o Štefánikovi, ale neraz z hľadiska ženského princípu, spočívajúcom na obdive úspechov hlavnej postavy u žien rozličného pôvodu a spoločenského postavenia. Začína sa to sexuálnymi radovánkami so slúžkou u uznávaného astronóma J. Janssena, končí sa to so zasnúbením s markízou Giulianou Benzoni ako ženského idolu Štefánika v záverečnej fáze jeho života. Medzitým sa striedajú mnohé pôvabné a nežné tvory, krásavice, ale vždy vytipované s istým pragmatickým zámerom. Napokon za všetko, čo Štefánik dokázal vybaviť a riešiť, môže ďakovať vlastnému šarmu a prirodzenému citu pre získanie ženskej priazne. O tom nás presviedča každý jeho vzťah, ktorý je opísaný v románe Čengel Solčanskej. Už samotné poďakovanie autorky vlastnému manželovi svedčí o tom, ako sa vžívala do svojej roly pochopiť genialitu protagonistu a jeho úspechy v ženskej spoločnosti. Poďakovanie je akýmsi mottom celej knihy a znie takto: „Môjmu mužovi Eduardovi za to, že strpel

Štefánika v našej posteli“. Citát načiera do tajov samotného diania, ktoré je v mnohých súvislostiach výplodom autorkinej fantázie. Bola totiž potrebná veľká dávka predstavivosti, aby strojcov nového štátu už na samom začiatku Štefánikových štúdií v Prahe spojil dokopy. Bolo to vraj v podniku na Týnskej ulici, kde Beneš sedel spolu v Masarykom a o múr krčmy sa opierali študenti. Jeden z nich nejedol, nepil, ten by mal byť Štefánik. „Tak som prvýkrát stretol Milana. On si na to nespomenul a po čase som vlastne aj ja sám zapochyboval, či som si tú epizódku nevymyslel. Preto ju teraz rozprávam, aby sa stala skutočnosťou“ – hovorí Beneš o prvom stretnutí so svojím neskorším spolupracovníkom a rivalom (ibid.: 34). Odtiaľ sa odvíja neustále súperenie, ktoré je hlavným ťažiskom celého textu. Aj sa stretávajú, aj sa nenávidia, ale navzájom sa rešpektujú, ich vzťah sa vyznačuje neustálou osciláciou medzi pozitívnym a negatívnym pólom, lebo sú odkázaní jeden na druhého. O tom je podstatná časť knihy, avšak realita bola asi úplne iná. Stačí na to jeden citát z inej publikácie: „Dňa 13. decembra (1915) sa Milan Štefánik v byte maliara Ludvíka Strimpla po prvý raz stretol s Eduardom Benešom, docentom sociológie na Univerzite Karlovej, stúpencom Masarykovho realizmu, ktorý ho medzi krajanmi v Paríži hľadal už koncom septembra“ (Juríček 1968: 105). Napokon to isté tvrdí aj Dušan Kováč vo svojom krátkom portréte o Štefánikovi (Kováč 1996: 40). Autorská fantázia však nekladie medze pred ničím, ba v rámci románovej štruktúry má svoje opodstatnenie a slúži na rozvíjanie deja s účinným recepčným dosahom na príjemcu. Napokon aj dialógy musia byť v historickom románe, eo ipso v každej kvalitnej umeleckej biografii vymyslené. Vymýšľať rozhovory postáv museli aj klasici životopisného románu, akými boli Stefan Zweig či André Maurois. Ale musí sa to diať s citom a pôsobiť hodnoverne. To sa podarilo dosiahnuť aj Čengel Solčanskej. Napokon sotva existujú záznamy či nahrávky o tom, keď sa v spálni oddávali protagonisti sexuálnym radovánkam a šepkali si do rôznych uší rôzne nežnosti. Štefánik je autorkou vykreslený ako majster komunikácie, ako expert na vzbudenie pozornosti či už v ženskej spoločnosti alebo v mužskom kolektíve, hlavne vo vyšších kruhoch, kde sa riešili spoločenské, politické alebo vedecké problémy. V tomto je román pestrý a pútavý, zdá sa, že aj vďaka zo skúseností pri nakrúcaní filmov, lebo režisérka nesporne musí vedieť účinne

komunikovať s filmovým štábom, nehoriac o tom, že dialóg vo filme vždy musí byť úsporný, jadrný a stručný.

V románe defiluje celá plejáda významných osobností, s ktorými Štefánik prichádza do styku či už v Prahe počas štúdií alebo v Paríži, Ríme, prosto na rozličných miestach zemegule počas svojho pôsobenia v zahraničí. Či už je to Vavro Šrobár, Milan Hodža či Štefan Osuský alebo astronóm Jules Janssen, diplomat Anatole de Monzie, generál Maurice Janin či francúzsky premiér Aristide Briand, no v neposlednom rade Claire Boas de Jounevel, jedna z najuznávanějších dám parížskej spoločnosti. Štefánikov vzťah k dámam je vykreslený často veľmi podrobne, ani nie vždy sa prejavuje ako sympatický dobyvateľ ženského srdca, občas je až príliš tvrdý, nekompromisný, ale takmer u každej necháva hlboké stopy, preto viaceré napísali aj svoje pamäti v podobe spomienok na neho. Hádám najviac je vykreslený jeho vzťah k emancipovanej novinárke – Louise. Radikálny rozchod s ňou rieši hlavný hrdina drasticky, neľútostne. Na samom konci románu sa objavuje aj Jozef Tiso, vo fiktívnom rozhovore s Benešom je vyjadrená autorkina nesympatia k tejto rozporuplnej osobnosti slovenských dejín. Popri osobnostiach slovenských a svetových dejín autorka venuje pozornosť aj činnosti spolku Detvan v Prahe, kde Štefánik tiež necháva svoje stopy. Odtiaľ prechádza na postupné presadzovanie sa vo vedeckých kruhoch, až sa z neho stáva aj cestovateľ a svetobežník, ale zároveň je aj prognostikom. Napokon už štyri roky pred vojnou jasne predpovedá, že dôjde k svetovému konfliktu. Keď vojna vypukne, od samého začiatku vie, kde je jeho miesto. Keď mu to situácia, ale hlavne zdravotný stav dovolí, hlási sa na vojnu, využíva svoje poznatky meteorológa a stáva sa pilotom. Aj tu prejavuje značnú odvahu, aj vďaka tomu sa postupne dopracúva až k hodnosti generála. A to všetko vo francúzskej armáde. Z jeho nápadu a organizačných schopností vznikajú československé légie, ktoré zohrávajú významnú úlohu pri presadzovaní vzniku samostatného Československa na troskách Rakúsko-Uhorskej monarchie.

Mariana Čengel Solčanská celý príbeh o Štefánikovi opisuje priam majstrovsky, pútavo, presvedčivo. Román svojím recepcným dosahom môže zaujať čitateľa, lebo dokáže v ňom vyvolať estetický a umelecký zážitok

par excellence. Autorka vytvorila dielo, ktoré sa v rámci slovenskej beletrie môže zaradiť medzi významné tituly. Knižka Čengel Solčanskej *Generál M. R. Štefánik* tieto predpoklady nesporne má!

prof. PhDr. Tibor Žilka, DrSc.

Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr FSŠ UKF v Nitre

Dražovská 4, 949 74 Nitra

Slovenská republika

tzilka@ukf.sk

Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu APVV-17-0012
s názvom *Literatúra a jej filmová podoba v stredoeurópskom kontexte*.

LITERATURA

ČENGEL SOLČANSKÁ, Mariana

2018 *Generál M. R. Štefánik* (Bratislava: IKAR)

HUSÁR, Jozef

2000 *Musel generál M. R. Štefánik zahynúť? Fakty, svedectvá, dokumenty*
(Bratislava: Iris)

JURÍČEK, Ján

1968 *M. R. Štefánik. Životopisný náčrt* (Bratislava: Mladé letá)

KOVÁČ, Dušan

1996 *Milan Rastislav Štefánik* (Budmerice: vydavateľstvo Rak)

MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef a kol.

2004 *Encyklopedie literárních žánrů* (Praha–Litomyšl: PASEKA)

SCHNEIDER-TRNAVSKÝ, Mikuláš

1938 „Milan R. Štefánik“; in J. Bartůšek (ed.), *Štefánik. Kniha druhá: vzpomínky, dokumenty a jiné příspěvky* (Praha – Bratislava: Slovenské nakladateľstvo L. Mazáč)